

Omer Hamzić

PRIVREDNE PRILIKE NA PODRUČJU GRAČANIČKOG SREZA U PERIODU OD 1945. DO 1952. GODINE

Period od 1945. do 1952. godine obilježen je kao vrijeme obnove i izgradnje, i obično se označava kao administrativni period socijalizma. U tom periodu potpuno je izmijenjen društveno-politički sistem, ukinuto privatno vlasništvo, izvršena nacionalizacija, centralizovana državna uprava. Veliki društveni naponi usmjereni su na obnovu ratom opustošene zemlje i uspostavljanje novog socijalističkog sistema, sa dominantnom ulogom državnih organa i centralističkim direktivnim planiranjem u privredi. Do kraja 1946. godine privatno vlasništvo potpuno je ukinuto u industriji saveznog i republičkog značaja, u bankarstvu, saobraćaju i trgovini na veliko. Podržavljeno je i oko 70% preduzeća lokalne privrede. Uvedeno je racionalirano snabdijevanje stanovništva, prisilni otkupi poljoprivrednih proizvoda, organizovane seljačke radne zadruge itd. Tako su se stvarale pretpostavke za razvoj državnog, odnosno društvenog sektora takozvane narodne privrede i osnova za izgradnju socijalističkih društvenih odnosa u zemlji.

Kao što je poznato, od 1950. godine, nakon usvajanja Zakona o upravljanju preduzećima, počinje proces izvjesnog otopljanja okoštale centralističko-birokratske prakse, a od 1952. mogu se pratiti ubrzanije društvene promjene i izvjesna liberalizacija u oblasti privređivanja i ekonomije.

U ovom radu učinjen je pokušaj da se odgovori na pitanje kako su se ti procesi odvijali na prostoru gračaničkog sreza i kakve su implikacije imali na kasniji privredni razvoj u ovom kraju.

Srez Gračanica neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata: teritorija i stanovništvo

Neposredno poslije Drugog svjetskog rata, gračanički srez je, kao administrativno-teritorijalna jedinica nove vlasti, «pokrivao» skoro istu teritoriju koju je imao od 1933. do 1941. godine. U aprilu 1945. godine, teritorijalno se našao u okrugu Doboj, u kojem je funkcionisao sve do 1. maja 1947. godine, kada se okruzi ukinuti. Gračaničkom srezu pripadala su sljedeća naselja: Bosansko Petrovo Selo, Velika i Mala Brijesnica, Donja i Gornja Orahovica, Rašljeva, Boljanić, Doborovci, Lukavica, Gračanica, Soko, Kakmuž, Vranovići, Miričina, Stjepan Polje, Klokotnica, Paležnica, Donja i Gornja Lohinja, Gornji Moranjci, Sladna, Donji i Gornji Skipovac. Prema popisu stanovništva od 15. marta, 1948. godine, na području sreza živjelo je 46.369 stanovnika (domicilnih 42.436, izbjeglih i raseljenih 3.933), od čega je 22.538 bilo muških i 23.831 ženskih. Po nacionalnoj opredijeljenosti, popisano je 15.989 Srba, 942 Hrvata, 29.378 neopredijeljenih, 7 Slovenaca, 5 Crnogoraca i 48 ostalih.¹

Nakon donošenja Zakona o narodnim odborima opština i Opšteg zakona o uređenju opština i srezova, izvršene su značajne promjene u državnoj upravi kao i teritorijalna reorganizacija srezova. Uspostavljene su općine kao osnovne političko-teritorijalne organizacije "samoupravljanja radnog naroda", a ukinuti neki srezovi. Prema Zakonu o sprovođenju reorganizacije narodnih odbora, rasformirani su mjesni, a uspostavljeni općinski narodni odbori. Na području gračaničkog sreza taj proces je počeo 12. 5. 1952. godine. Srez je zahvatao površinu od 519 kvadratnih

kilometara sa 38 naseljenih mjesta. Prema popisu od 31. 3. 1953. godine, broj stanovnika povećao se na 47.025, a broj domaćinstava na 8.801. Formirano je 7 opština, odnosno 7 opštinskih narodnih odbora: gradska opština Gračanica (7.353 stanovnika, 1.496 domaćinstava), Bosansko Petrovo Selo (4.843 stanovnika, 960 domaćinstava), Brijesnica (5.680 stanovnika, 1.026 domaćinstava), Karanovac (4.063 stanovnika, 1.496 domaćinstava), Orahovica, (7.847 stanovnika, 1.359 domaćinstava), Doborovci (9.388 stanovnika, 871 domaćinstava) i Lukavica (7.951 stanovnika, 1.341 domaćinstava).² Područje narodnog odbora činilo je po desetak sela različite veličine.

Novom administrativnom reformom u Bosni i Hercegovini, pored ostalih, ukinut je i srez Gračanica, a donošenjem statuta Narodnog odbora opštine 24. 8. 1955. godine konstituisana opština Gračanica u okviru sreza tuzlanskog. Područje tadašnje opštine Gračanica obuhvatalo je sljedeća naseljena mjesta: Babići, Doborovci, Donji i Gornji Skipovac, Donja Lohinja, Gornja Lohinja, Gračanica, Karanovac, Lendići, Lukavica, Malešići, Piskavica, Sočkovac, Soko, Stjepan Polje, Škahovica, Trnovci i Vranovići.

Vrijeme nacionalizacije

Današnja privreda Gračanice razvila se iz malih zanatskih pogona i radionica koje su neposredno poslije Drugog svjetskog rata osnivali razni državni organi, najčešće u procesu njihove nacionalizacije. Krajem 1946. godine izvršena je nacionalizacija ciglane Blagojevića u Sočkovcu, koja je nastavila poslovanje kao državno preduzeće republičkog značaja pod nazivom "Ciglanu i crepanu Sočkovac".³ Donošenjem novog zakona od 28. 4. 1948. godine, nacionalizacija se proširuje i na sitnu industrijsku proizvodnju, oduzeti su magacinski kapaciteti (skladišta), podrumi, magaze i sl., koji su služili trgovini. U privatnoj svojini ostale su još samo obrtničke radnje i sitna obrtnička preduzeća koja su u

okviru planske privrede, kao i ostala, stavljena pod državnu kontrolu. Ustvari, državno-svojnički monopol postaje dominantan u regulisanju svih tokova proizvodnje i razmjene kao i svih ostalih oblasti društvenog života. Akumulacijom za razvoj privrede u potpunosti je raspolagala Država, a administrativno planiranje proizvodnje i raspodjele shvaćano je kao zakonitost socijalističkog razvitka i socijalizma.

Na osnovu Uredbe o nacionalizaciji, do aprila 1948. godine na području gračaničkog sreza nacionalizovano je ukupno 12 preduzeća i to: Ciglanu Blagojevića u Sočkovcu, ciglanu Stanka Ivaniševića na Grabovcu, dva hotela, jedan mlin, dva podruma i 5 magacina. Odlukom vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine predata su na upravljanje Sreskom Narodnom odboru u Gračanici, izuzev ciglane u Sočkovcu koja je proglašena preduzećem republičkog značaja i dodijeljena Ministarstvu industrije i rudarstva. Sredinom 1948. godine Ciglanu u Grabovcu Sreski narodni odbor predao je na upravljanje Sreskom privrednom preduzeću, dok su ostali nacionalizovani kapaciteti bili osnova razvoja Sreskog trgovačkog i Sreskog ugostiteljskog preduzeća.⁴

Administrativnom distribucijom roba zamijenjeno je tržište, a cijene su određivane mimo ekonomskih mjerila. To se smatralo velikom tekovinom socijalizma kao modernijeg i boljeg društvenog modela u odnosu na vladavinu tržišta i kapitala. Čitav društveno-ekonomski sistem u zemlji, na taj način, dobio je državno-centralističko obilježje po uzoru na Sovjetski Savez.

U takvom ambijentu i u krajnjoj zaostalosti i bijedi, u privrednoj strukturi Gračanice, dominirala je poljoprivredna proizvodnja i nešto zanatstva. Agrarnom politikom, prisilnom kolektivizacijom i drugim državnim mjerama i uslijed uzastopnih suša, ova privredna grana bila je u potpunosti upropaštena. Nacionalizacijom sitne lokalne zanatske privrede

i trgovine nastupila je dugotrajna stagnacija i u tim oblastima, a snabdijevanje stanovništva robom široke potrošnje sistemom centralnih distributivnih planova i bonova ("tačkica") odvijalo se sa ogromnim teškoćama.

Poljoprivreda državnog i zadrudnog sektora

U procesu nacionalizacije, pored zanatsko-industrijskih, vlasti su se angažovale i na formiranju državnih preduzeća u oblasti poljoprivrede. Tako je Sreski narodni odbor Gračanica, okrupnjujući nacionalizovano zemljište, 16. 1. 1949. godine osnovao Sresku ekonomiju "Šenik", koja je u početku raspolagala sa blizu 17,5 hektara obradivog zemljišta u Sprečkom polju.⁵ Godinu dana kasnije, preduzeće je preuzelo voćni rasadnik "Bare" i od 26. 12. 1950. godine počelo poslovati pod nazivom Sresko poljoprivredno dobro "Šenik".

Poslije Drugog plenuma CK KPJ, održan 28. – 30. januara 1949., na kojem su usvojene smjernice za bržu kolektivizaciju sela, pokrenuta je široka akcija formiranja seljačkih radnih zadruga. Riječ je o prisilnoj kolektivizaciji, s ciljem da se formiraju seljačke radne zadruge u svakom selu - koje su se po svojoj koncepciji i organizaciji potpuno razlikovale od zemljoradničkih zadruga mješovitog tipa, čija je glavna djelatnost bila trgovina. U agitaciji se isticalo da seljačke radne zadruge "predstavljaju najpogodniji oblik ujedinjavanja individualnih interesa radnog seljaka s općim interesima socijalističke zajednice."⁶ Dok su 1948. godine postojale svega dvije seljačke radne zadruge na Srezu (Brijesnica i Bosansko Petrovo Selo), u 1949. godini već su "nikle" 23 takve organizacije. Ukupna površina zemljišta, koja se zajednički obrađivala u okviru tih zadruga na području sreza, iznosila je oko 5.000 hektara.

Proširenje socijalističkog sektora poljoprivrede i uspješan otkup poljoprivrednih artikala za prehranu gradova, bio je, kako je govorila režimska propaganda, dostojan odgovor "naših radnika i seljaka na kominformov-

ske klevete da se na jugoslavenskom selu proširuje i jača kapitalizam." U toj velikoj političkoj kampanji učinjeno je dosta grešaka, bilo je represije režima, maltretiranja i zatvaranja seljaka, vlasnika zemlje, odnosno poljoprivrednih proizvođača. Većina ih je ulazila u zadruge pod pritiskom ili po nagovoru najbližih srodnika, članova Partije, oficira itd. Seljaci koji su stupali u zadruge, oslobođani su od poreza, otkupnih obaveza itd. Ipak su se teško prilagođavali uvezenom sistemu odnosa, davali su tihe otpore, izbjegavali obaveze, zadruge su bile slabo materijalno opremljene, podbacivale su u proizvodnji.

Konačno, uvidjelo se da taj koncept organizovanja sela i seljaka ne može uspjeti u našim uslovima - ni politički, ni ekonomski. Od njega se najposlije moralo odustati. Početkom 1952. broj zadruga sa 23 na gračaničkom srezu smanjio se na 21.

Do kraja 1953. godine sve su bile rasformirane.

Zanatstvo – zadrudno i privatno

Krajem 1945. i početkom 1946. godine u zadrudnom sektoru na području gračaničkog sreza, pojavilo se nekoliko proizvodno-zanatskih radionica. Do 1948. godine radile su četiri takve zadruge: obućarsko-opančarska, stolarska, šnajderska i pekarsko-mesarska zadruge. Na tradicijama sitarskog zanata 19. 11. 1948. godine Sreski odbor Saveza ratnih vojnih invalida osnovao je radionicu za izradu sita i rešeta pod nazivom "27. juli", koja će kasnije proširiti djelatnost i na korpariju, te poslovati pod firmom "Razvitak".

U privatnom sektoru zanatstva na području Mjesnog odbora Gračanica, početkom 1949. godine, bilo je ukupno 7 krojača, 6 obućara, 3 bravara, 4 kovača i 6 brijača. U narednom periodu broj takvih radnji postepeno se povećavao.

Prema jednom službenom Registru svih vrsta preduzeća, radnji i radionica (bez obzi-

ra na vlasništvo) iz 1950 godine, u Gračanici je bilo 79 privatnih radnji sa 118 zaposlenih (mutabdžijske 2 sa 3 zaposlena, briačkkih 5 sa 12 zaposlenih, obučarskih 11 sa 14 zaposlenih, krojačkih 14 sa 24 zaposlena, kujundžijske 2 sa 2 zaposlena, kovačko-kolarskih 25 sa 35 zaposlenih, bravarskih 1 sa 3 zaposlena, urarska 1 sa 1 zaposlenim, fotografska 1 sa 1 zaposlenim, pekarske 2 sa 4 zaposlena, aščinica 1 sa 1 zaposlenim, limarska 1 sa 1 zaposlenim, kalajdžijske 2 sa 2 zaposlena, grnčarske 4 sa 7 zaposlenih, poslastičarnice 4 sa 5 zaposlenih, stolarske 3 sa 3 zaposlena radnika) i 4 zadruge sa 126 radnika (Invalidsko-sitarska zadruga sa 47 zaposlenih, Briačka zadruga sa 10 zaposlenih, Sreski zadrugi savez sa 15 prodavnica i 49 zaposlenih i Trgovačko preduzeće Sreskog zadrugnog saveza sa 3 prodavnice i 20 radnika). Od državnih preduzeća u taj Registar je bilo upisano Sresko ugostiteljsko preduzeće sa 11 lokala i 33 radnika i Sresko trgovačko preduzeće sa 19 prodavnica i 57 radnika.⁷

Sredinom 1952. godine na području sreza radile su 132 privatne zanatske radnje koje su zapošljavale 164 radnika. Najviše je bilo kovačko-kolarskih (29) krojačkih (12), obučarskih (11), zidarskih (22) itd.

Počeci industrije u državnom vlasništvu

Od industrijskih preduzeća, u prvoj polovini 1946. godine radila je samo ciglana Stanika Ivaniševića na Grabovcu. Prema centralnom planu, ta ciglana je imala zadatak da u 1946. godini proizvede 200.000 komada cigle i 100.000 komada crijepa (kopitaša). U toku 1946. godine više vlasti su zahtijevale da se osposobi za proizvodnju i ciglana Jove Blagojevića u Sočkovcu, ali se nisu mogle nabaviti potrebne mašine, pa ta ciglana nije ni ušla u proizvodni plan za 1946. godinu. Postrojenja za rad osposobljena su joj tek početkom 1947. godine.

Pored proizvodnje cigle, u toku 1946. godine bilo je pokušaja da se organizuje proizvodnja kreča i kamena, te da se osposobe još neke manje radionice državnog sektora u Gračanici. Nešto ranije, Sreski narodni odbor je osnovao Sresku šumsku manipulaciju kao drveno preduzeće za eksploataciju šuma. Osposobio je kamenolom, koji je radio i prije rata i uz njega, krečanu, a 5. 3. 1947. godine donio odluku o osnivanju državne stolarske radione i pilane.

Na temeljima predratne pilane u Bosanskom Petrovom Selu, 1. maja 1947. godine obnovljena je i puštena u rad nova pilana. Ugrađena su rabljena postrojenja uvezena iz Čehoslovačke, čiju je montažu izvršio majstor Venco Koprnicki. Nakon završetka rata nastavljeni su istražni radovi azbestne rude na području Bosanskog Petrovog Sela. Rudnik azbesta svečano je otvoren 1. 5. 1948. godine na lokalitetu Brđani, 3,5 kilometra udaljenom od centra sela. Nešto ranije Savezna vlada rudnik je proglasila saveznim preduzećem.

Da bi ojačao i bolje organizovao proizvodnju na lokalnom području, Sreski narodni odbor pristupio je objedinjavanju usitnjenih kapaciteta i 10. 5. 1947. godine donio Rješenje o osnivanju Sreskog privrednog preduzeća, te mu odobrio zajam za obrtna sredstva u iznosu od 2 miliona dinara.⁸ U sastav tog preduzeća ušla je tek osnovana stolarska radionica i pilana, zatim šumska manipulacija, kamenolom, krečana i stolarska zadruga, koja je bila osnovana nešto ranije. U septembru 1949. godine preduzeće je zapošljavalo 174 sindikalno organizovana radnika. Posjedovalo je stolarsku radionicu sa zadovoljavajućim kadrom, pilanu manjeg obima i dovoljnu količinu sirovina, kao što su drvo, kamen i šljunak. Početkom 1949. godine u sastav Sreskog privrednog preduzeća ušla je Sreska metalna radionica (osnovana 10. 5. 1947. godine) i Sreska krojačka radionica (osnovana 26. 6. 1949. godine).

Industrijska zona danas

Pod uticajem državno-političkog faktora, Sresko privredno preduzeće vrlo brzo zahvatit će dezintegracioni procesi. Prvo su se iz njegovog sastava izdvojile metalna, krojačka i stolarska radiona i od 7. 9. 1949. nastavile poslovanje kao samostalna preduzeća. Poslije njih iz Sreskog privrednog preduzeća izdvojila se i Sreska šumska manipulacija. Tako se, krajem 1949. godine, lokalna privreda organizovala u šest proizvodnih preduzeća, pet u državnom i jedno u zadružnom sektoru. Na spisku državnih preduzeća bila je Sreska šumska manipulacija, zatim Sreska metalna radionica, Sreska stolarska radionica, Sreska krojačka radionica i Sresko privredno preduzeće, u čijem je sastavu ostala još ciglana, kamenolom i kombinovana radionica.

U zadružnom sektoru radila je i dalje obućarsko-opančarska zadruga.

U tom periodu pokušalo se i sa organizovanjem jednog državnog preduzeća u oblasti građevinarstva. Osnovano je Sresko građevinsko preduzeće pod nazivom "Prenja". Od osnovnih sredstava imalo je jedan kamion i

jedan motocikl, u vrijednosti od 137.000 dinara. Odmah na početku suočilo se sa nedostatkom obrtnih sredstava, pa je moralo prestat sa radom već sljedeće, 1949. godine.

Trgovina i ugostiteljstvo

Tokom Drugog svjetskog rata, gračanička trgovina bila je gotovo uništena. Snabdijevanje stanovništva robama široke potrošnje, neposredno nakon rata, vršilo se putem otkupno-prodajne stanice trgovačkog preduzeća za ishranu koje je nešto kasnije organizovano kao filijala centralnog Zemaljskog magazina.

Na osnovu planskih robnih kontingenata, utvrđenih u nadležnim državnim organima, Zemaljski magazin i njegove filijale po srezovima vršili su dotur robe do potrošača putem vlastite ili zadružne trgovačke mreže. U to vrijeme 70% robe distribuirano je putem zemljoradničkih zadruga, a 30% putem prodavnica Zemaljskog magazina. U prvoj polovini 1949. godine u Gračanici, kao sjedištu Sreza, postojale su tri prodavnice "ZEMA" (zemaljski magazin), prodavnica Jugoslavenskog kombinata gume i obuće "Borovo", zatim dvi-

je prodavnice zemljoradničke zadruge i dvije prodavnice radničko-namještene zadruge.

Do sredine 1948. godine u Gračanici je radilo i 7 prodavnica u privatnom vlasništvu.

Ukidanjem Zemaljskog magazina, polovinom 1949. godine, državni organi na nivou Republike naložili su da se po sreskim mjestima osnivaju sreska trgovačka preduzeća, koja bi preuzela prodavnice zemaljskog magazina i obavljala funkciju snabdijevanja na srezu. Sprovedeći pomenute smjernice, Sreski narodni odbor u Gračanici, 11. juna 1949. godine, donio je Rješenje o osnivanju Sreskog trgovačkog preduzeća i odobrio mu kredit od 5 miliona dinara kao početni obrtni kapital.

Na početku 1950. godine, Sresko trgovačko preduzeće imalo je 7 prodavnica u Gračanici i 9 prodavnica na terenu.

Zadugarstvo na selu u početku se razvijalo u obliku nabavno-prodajnih zadruga, koje su po svojoj organizacionoj formi bile najbliže selu i seljaku. Potreba za njima osjetila se još 1945. godine, kada je trebalo oživljavati razmjenu između sela i grada, koja je bila zamrla u toku rata. Tako je 8. maja, mjesec dana nakon "smjene vlasti", u Gračanici osnovana Nabavljачka zadruga državnih i samoupravnih službenika. Konstituisana je skupština Zadruga, podneseni su odgovarajući izvještaji i izabran novi upravni i nadzorni odbor Zadruga.

Osnivačka skupština Zemljoradničke zadruge u Gračanici održana je 14. 9. 1945. godine. Time je otvoren proces osnivanja zemljoradničkih zadruga i na drugim područjima Sreza. Do početka 1946., svi mjesni odbori na ovom području organizovali su po jednu zadrugu, osim Rapatnice i Falešića, koji su imali zajedničku zadrugu. U prvoj polovini 1946. godine na području sreza djelovalo je ukupno 20 zadruga. Među njima 14 je bilo zemljoradničkih, koje su odlučile da se udruže u Zadrugni savez. Osnivačka skupština Saveza održana je 4. 5. 1946. godine, usvo-

jila odgovarajuće akte i izabrala rukovodstvo Saveza.

Krajem 1949. godine zadrugnu trgovačku mrežu činilo je 28 zemljoradničkih zadruga sa 29 prodavnica za snabdijevanje individualnih domaćinstava, koje su zapošljavale ukupno 54 radnika.

Da bi poboljšao snabdijevanje stanovništva putem zadrugne mreže, i uopšte da bi nešto više učinio na poboljšanju lokalne proizvodnje i prometa, Sreski zadrugni savez je na svojoj redovnoj skupštini, održanoj 2. marta 1949. godine, donio odluku o osnivanju vlastitog trgovačkog preduzeća za snabdijevanje zadruga pod nazivom "Zadrugni magazin". Iz tog preduzeća će se kasnije razviti Trgovačko preduzeće "Bosna", koje se održalo do danas. Nakon osnivačke skupštine, otvoren je postupak registracije Preduzeća u sudu.⁹

U svojoj trgovačkoj djelatnosti, zadruge su najviše distribuirale tekstil i gvoždarsku robu, a sve su se bavile otkupom žitarica, mlijeka, graha, jaja i peradi. Od uslužnih radionica, u zemljoradničkim zadrugama u Stjepan Polju i Seoni bile su otvorene kovačke radionice, koje su zapošljavale po tri radnika. Početkom 1950. godine u zemljoradničke zadruge na području sreza bilo je učlanjeno 6.650 domaćinstava sa 39.700 članova. Sve do pred kraj 1948. godine, rad zemljoradničkih zadruga bio je usmjeravan na pripremanje socijalizacije sela, dok je snabdijevanje stanovništva bilo u drugom planu.

U oblasti ugostiteljstva, sredinom 1946. godine u privatnom vlasništvu radilo je 26 ugostiteljskih objekata u Gračanici i dva u Karanovcu. Nakon izvršene nacionalizacije privatni ugostiteljski objekti prelaze u državno vlasništvo. Nacionalizovano je 12 objekata u Gračanici i 2 u Karanovcu. Od njih je formirano Sresko ugostiteljsko preduzeće. Rješenje o osnivanju donio je Sreski narodni odbor 27. 6. 1948. godine.¹⁰ To je bio početak razvoja ugostiteljstva u društvenom sektoru na po-

PROŠLOST

družju Gračanice. U sastavu preduzeća na početku su bili sljedeći objekti: jedan restoran kapaciteta 150 gostiju, jedno prenočište sa 20 ležaja, tri bifea, jedna narodna kuhinja (aščinica), jedna poslastičarnica i jedna kafana. Sresko ugostiteljsko preduzeće kasnije će preuzeti kompletnu ugostiteljsku mrežu, uključujući i pekarske radnje, te kafane nekih udruženja i društava.

Privredne prilike u Gračanici početkom pedesetih

Krajem 1949. i početkom 1950. godine u Jugoslaviji će uslijediti određene promjene društvenih odnosa, očigledni su bili pokušaji decentralizovanja vlasti i nagovještaj izvjesnih društvenih i ekonomskih reformi. Činom takozvane predaje privrednih preduzeća radnicima («Fabrike radnicima, zemlja seljacima») postepeno se otklanjao kruti sistem centralističko-planskog upravljanja u privredi i sistem distribucije u snabdijevanju. U periodu od 1950. - 1953. godine sprovedeno je niz zakonskih mjera koje su natjerale proizvodna preduzeća da se sve više orijentišu na proizvodnju robe za kupca i tržište. U takvim uslovima izvršene su mnoge promjene u organizaciji preduzeća. Ona koja se nisu mogla potvrdjivati na tržištu morala su propasti, osim u slučajevima kada je država imala poseban interes da pokriva njihove gubitke. U okviru spomenutih društvenih promjena uvode se početni oblici tržišnog ponašanja,

koji će u kasnijem periodu doživjeti različite modifikacije: privredna reforma, samoupravljanje itd.

Navedene procese gračanička privreda dočekala je sa naslijeđenom zaostalošću i niskim učešćem društvenog (državnog) sektora u stvaranju nacionalnog dohotka. Najveće učešće u nacionalnom dohotku sreza od 70,46%, 1952. godine, imala je poljoprivreda u kojoj je dominantnu ulogu zadržao privatni sektor, usitnjena imanja, primitivna obrada itd. Na drugom mjestu bila je industrija sa 24,11%, zatim slijede trgovina i ugostiteljstvo sa 2,4% i zanatstvo sa 3,03%.

Rudnik azbesta u Bosanskom Petrovom Selu kao Savezno i ciglana i crepana u So-

R.br.	Naziv preduzeća/ustanove	Broj zaposlenih
DRŽAVNA PREDUZEĆA		
1	Rudnik azbesta Bosansko Petrovo Selo	139
2	Ciglana-crepana Sočkovac	349
3	Sresko privredno preduzeće	82
4	Sresko trgovačko preduzeće	57
5	Sresko trgovačko preduzeće "Spreča"	32
6	Sresko ugostiteljsko preduzeće, "Ugostitelj"	32
7	Poljoprivredno dobro "Šenik"	15
8	Kino "Ozren"	2
9	Elektro-vodovodna radiona	4
PREDUZEĆA ZADRUŽNIH I DRUŠTVENIH ORGANIZACIJA		
10	Preduzeće "27. juli" Sreskog saveza ratnih vojnih invalida	39
11	Automehaničarska radiona Sreskog zadrudnog saveza	9
12	Preduzeće "Zadrudni magazin" Sreskog zadrudnog saveza	9
PRIVREDNE USTANOVE		
13	Voćno-lozni rasadnik "Pašaga Mandžić"	26
14	Pilana Karanovac	3
ZANATSKO-PROIZVODNE ZADRUGE		
15	Obučarsko opančarska zadruga	15
ZEMLJORADNIČKE ZADRUGE		
16	Gračanica	16
17	Boljanić	4
18	Bosansko Petrovo Selo	3
19	Donja Orahovica	12
20	Gornja Orahovica	3
21	Sladna	4
22	Doborovci	5
23	Soko	4
24	Malešići	6
25	Stjepan Polje	1
26	Skipovac	4
27	Lukavica	3
28	Briiesnica	5
	UKUPNO	1043

čkovcu kao Republičko preduzeće (oba preduzeća s lijeve ozrenske strane Spreče) činili su tada industrijsku osnovu sreza. Ostala privreda bila je skoncentrisana u nekoliko beznačajnih lokalnih (sreskih) preduzeća, privrednih ustanova i zadruga, koje su se nalazile na gradskom području Gračanice.

U procesu prilagođavanja novim uslovima, u gračaničkoj privredi izvršeno je još nekoliko reorganizacija i promjena. Zanatska proizvodnja ponovo je skoncentrisana u okviru Sreskog privrednog preduzeća, da bi se ponovo dezintegrisala u nekoliko preduzeća, koja su postepeno poprimala karakteristike industrijske proizvodnje. Ubrzan je razvoj i ostalih djelatnosti kao što su trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj, stambeno-komunalna privreda itd. Ukidanjem seljačkih radnih zadruga i napuštanjem prisilne kolektivizacije sela, tokom 1953. godine, došlo je do određenih promjena i u oblasti poljoprivrede.

Uspostavljanje poslovanja na spomenutim tržišnim principima u lokalnoj privredi otpočelo je sredinom 1951. godine. Zbog nedostataka sirovina i nerentabilnog poslovanja prvo je zaustavljena proizvodnja u Sreskoj šumskoj manipulaciji koja je 31. 3. 1951. godine i formalno prestala sa radom.¹¹ Da bi što bolje organizovali proizvodnju, nadležni organi lokalne vlasti pokušali su ponovo objediniti sve lokalne zanatske radionice i industrijska preduzeća državnog sektora. Od 1. 7. 1951. godine u sastav Sreskog privrednog preduzeća ušle su metalna, stolarska i krojačka radionica, koje su od sredine 1949. samostalno poslovale.

Novointegrisano preduzeće nastavilo je poslovanje pod firmom Privredno preduzeće Sreskog narodnog odbora Gračanica. Bavilo se vrlo različitim djelatnostima, od izrade namještaja, građevinske stolarije, raznih stolarskih usluga, pa do izrade svih metalnih proizvoda za široku potrošnju, kovačko-kolarskih usluga, izrade odijela, razne konfekcije i krojačkih usluga, izrade cigle, crijepa, kreča i lomljenog kamena itd. Po završetku svog trži-

šnog prestrojavanja, preduzeće je zapošljavalo 174 radnika, od kojih su 162 radila u neposrednoj proizvodnji.¹² Za tadašnje prilike, bio je to dosta glomazan i heterogen kolektiv.

Početak 1952. godine, u Gračanici su stvoreni zakonski i drugi uslovi za osnivanje još jednog državnog preduzeća u oblasti trgovine. Nakon odgovarajućih priprema, polovinom aprila, preduzeće je registrovano pod firmom: Trgovačko preduzeće mješovitom robom i zemaljskim proizvodima na malo "Spreča" u Gračanici. U skladu sa novim zakonskim propisima prestrojilo se i postojeće Sresko trgovačko preduzeće. Od polovine juna 1952. godine, nastavilo je poslovanje pod firmom Državno trgovačko preduzeće - koje će nešto kasnije dobiti naziv "Jedinstvo". Prema jednom izvještaju iz novembra 1952. godine, privredna slika gračaničkog sreza prikazana je na tabeli.

Ovom spisku treba pridodati još 19 seljačkih radnih zadruga koje su imale od 90 do 367 članova. Kao što je rečeno, sve su rasformirane sljedeće, 1953. godine.

U privatnom vlasništvu bilo je 116 različitih zanatskih radnji (81 na području grada Gračanice, 5 na području Karanovca, 4 na području Brijesnice, 2 na području Bosanskog Petrovog Sela, 5 na području Orahovice, 16 na području Doborovaca i 10 na području Lukavice).¹³

Privredno preduzeće Sreskog narodnog odbora kao nosilac razvoja lokalne privrede u novim uslovima privređivanja nije moglo dugo opstati. Sa dosta različitom i usitnjenom proizvodnjom u nizu malih i razbacanih pogončića, sa primitivnom i neefikasnom organizacijom rada, nije postizalo potrebnu rentabilnost i teško se snalazilo na kakvom takvom tržištu. Poslije 1953. godine, u skladu sa novim uslovima privređivanja, mala zanatska preduzeća u Gračanici postepeno prelaze na industrijski način proizvodnje. Uporedo s tim, ubrzan je razvoj i modernizacija onih

djelatnosti koje obično prate viši nivo privredne razvijenosti kao što su trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj, stambeno-komunalna privreda, zanatstvo itd. Određene promjene nastupile su i u oblasti poljoprivrede i zadrugarstva. Težilo se osvajanju proizvodnje za tržište, uspostavljen je novi sistem rukovođenja i upravljanja (radnički savjeti). Napušteno je takozvano direktivno planiranje i upravljanje u oblasti gospodarstva itd.

Novo razdoblje u razvoju proizvodnih preduzeća u Gračanici nastupit će tek desetak godina kasnije nakon "iseljavanja" iz centra grada njihovih malih, nerentabilnih i tijesnih radionica u industrijsku zonu na južnom prilazu Gračanici. Na toj novoj lokaciji razvit će se sadašnji nosioci privrednog razvoja općine Gračanica. Uvidom u statističke podatke (rast industrije, opadanje poljoprivrede na primjer) može se zaključiti da je svoj intenzivniji privredni rast Gračanica doživjela upravo sredinom šezdesetih. Iz pomenutih zanatsko-proizvodnih zadruga i malih državnih zanatsko-uslužnih i ugostiteljskih radnji, te trgovačke mreže tadašnjih zemljoradničkih zadruga, razvit će se kasnije velike firme kao što su Tvornica modne obuće "Fortuna", Tvornica konfekcije "Olimp", Drvna industrija "Jadrina", Metalna industrija "Fering", prerada plastike "Graplast", jake građevinske, trgovačke i druge firme. Od nekadašnjih zemljoradničkih zadruga razvit će se "Kokaproduct" sa mnoštvom modernih farmera u oblasti peradarstva i uzgoja stoke.

Uvidom u neke geografsko-demografske i razvojne karakteristike, te analizirajući opštu ekonomsku osnovu na kojoj se zasnivao razvoj čitavog ovog kraja u proteklom periodu, može se zaključiti da je ekonomska nerazvijenost većih dijelova nekadašnjeg sreza, uslovljena prvenstveno političkim i nepovoljnijim prirodno-geografskim faktorima, ali i kulturno-historijskim naslijeđem, nedostatkom saobraćajnica itd. Mali broj zaposlenih radnika i veliki dio stanovništva naslonjen na

ekstezivnu poljoprivrednu proizvodnju, glavna je karakteristika mnogih naselja na širem području Gračanice, koja nisu bila u stanju da brže i potpunije razvijaju kako lični tako i društveni standard na svom području. Najpotpunija karakteristika tih naselja, posebno onih koja se prostiru sjeverno, sjeveroistočno i sjeverozapadno od Gračanice, ukratko glasi: ekstenzivna poljoprivreda na usitnjenom individualnom posjedu i masovna zaposlenost u drugim republikama bivše Jugoslavije.

Na drugoj strani, područje sreza koje je raspolagalo znatnim rezervama azbesta, gline i drveta, uz politiku podsticanja i razvoja bazine industrije u godinama poslije Drugog svjetskog rata, imalo je sve pretpostavke za ubrzan društveno-ekonomski razvoj. Zahvaljujući industrijskim pogonima (na bazi gline u Sočkovcu, azbesta i drveta u Bosanskom Petrovom Selu, odnosno Ozrenu) koji se razvijaju od ranih pedesetih godina, stanovništvo s lijeve strane Spreče sve više se orijentira na djelatnosti izvan poljoprivrede i ostvaruje veću zaposlenost stanovništva, tražeći i nalazeći perspektivu u školovanom kvalifikovanom radniku. Naselja uz željezničku prugu, glavnu saobraćajnicu ili smještaj bliže centru općine, objektivno su se brže razvijala u odnosu na udaljenija naselja sjeverno od Gračanice.

Zaključak

U periodu poslije Drugog svjetskog rata privreda i privređivanje na području nekadašnjeg gračaničkog sreza prošlo je kroz sve društvene faze i reforme jugoslovenskog socijalističkog sistema. U prvoj fazi - od 1945. do 1952. godine i nešto kasnije, na prostoru tadašnjeg gračaničkog sreza, koji je kao i ranije zahvatao područje s obje strane Spreče, u oblasti privrede prisutna su bila dva paralelna procesa. Prvi se vezuje za državna preduzeća koja su se razvijala na bazi domaćih resursa, a u skladu sa proklamovanim društvenim ciljevima nacionalizacije, elektrifikacije i indu-

strijalizacije. U prvom redu to su bila nalazišta azbesta i gline na području Ozrena, s većinskim srpskim stanovništvom (“Azbest” i “Sočkovac”) u koja je aktualna vlast, proglašavajući ih nosiocima razvoja, ulagala velika investiciona sredstva.

Paralelno s tim, u samoj Gračanici kao centru tadašnjeg sreza, odvijao se drugi proces - nacionalizacija malih trgovačkih i proizvodnih zanatskih radnji u privatnom vlasništvu, koje su se organizovale u sitna državna preduzeća sa postojećim osnovnim sredstvima i bez većeg angažovanja državnog kapitala. I u tako rigidnom, centralizovanom i do kraja podržavljenom privrednom ambijentu, tadašnji gračanički privrednici, odnosno tadašnji privatnici, pokušavali su koliko-toliko zadržati vlastitu inicijativu i samostalnost. To im je djelimično i polazilo za rukom uključivanjem u proizvodne zadruge, odnosno u razne forme zadružnog privređivanja i organizovanja. Iako su i to bili neki tuđi modeli organizacije gospodarstva, bez veće podrške države, oni su se lakše prilagođavali novim, djelimično tržišnim uslovima, za razliku od tadašnjih krutih centralistički uspostavljenih preduzeća iza kojih je stajao politički faktor i država.

Primjer Gračanice pokazuje da su u kasnijem periodu prvi propali, a drugi preživjeli sve do današnjih dana.

(FUSNOTE)

¹ Statistički godišnjak 1945 – 1953., Zavod za statistiku i evidenciju Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954., str. 11; Prema popisu iz 1948. godine, na području općine Gračanica (u granicama do 1992.) bilo je 30.822 stanovnika u 5.726 domaćinstva. Sama Gračanica, uključujući i Lendiće, Pribavu, Gornju Lohinju i Pašaliće, imala je 5.181 stanovnika i 1.053 domaćinstva, od kojih je preko 70% pripadalo kategoriji poljoprivrednih sa vrlo usitnjenim posjedima i oskudnim stočnim fondom.

² Statistički godišnjak 1945 – 1953., Zavod za statistiku i evidenciju Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954., str. 46

³ Rješenje Okružnog narodnog odbora Doboj br. 58799/49 od 10. 12. 1946. godine i Ukaz Predsjedništva Prezidijuma Narodne skupštine BiH br. 70/47. od 19. 7. 1947., Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog odbora Gračanica,, fasc. XII/ 1946.

⁴ Izvještaj o radu Sreskog narodnog odbora Gračanica za sjednicu Sreskog narodnog odbora od 27. 6. 1948. g., Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog odbora Gračanica,, fasc. VI/ 1946.

⁵ Rješenje Sreskog narodnog odbora Gračanica br. 873/49 od 16. 1. 1949., Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog odbora Gračanica,, fasc. I/ 1949.

⁶ Povijest KPJ, Zagreb, 1985. str. 363

⁷ Mina Kujović, Proizvodni asortiman i poslovanje gračaničkih preduzeća krajem 1950. godine, Gračanički glasnik br. 10/V, Gračanica, 2000., 51

⁸ Zapisnik sa sjednice Sreskog narodnog odbora od 10. 5. 1947., Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog narodnog odbora Gračanica,, fasc. V/ 1946.

⁹ U registracionom listu br. 26, sveska IX stoji da je preduzeće osnovao Sreski savez zemljoradničkih zadruga rješenjem broj 3.392/49 od 29. 6. 1949. godine

¹⁰ Izvještaj o radu Sreskog narodnog odbora Gračanica od 27. 8. 1948. g., Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog odbora Gračanica,, fasc. VIII/ 1949.

¹¹ Rješenje Sreskog narodnog odbora Gračanica br.33612/50, Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog narodnog odbora Gračanica,, fasc. III/ 1951.

¹² Rješenje Sreskog narodnog odbora br. 33612/ 50; Zapisnik sa sjednice Sreskog narodnog odbora od 28.6.1951. godine, Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog narodnog odbora Gračanica, VI/51

¹³ Izvještaj Sreskog narodnog odbora Gračanica br.53/52, Kantonalni arhiv Tuzla, Fond Sreskog narodnog odbora Gračanica,, fasc. XI/ 1952.